

1956 és a szocializmus¹

Az európai időfogalomra oly jellemző dekádszemlélet nyomot hagyott 1956 történetírásán is. Tízévente előbb résztvevők, utóbb résztvevők és elemzők, legújabbban már mindinkább csak az utóbbiak késztetést éreznek arra, hogy szemlét tartsanak, összegezzék azt, amit fontosnak tartanak a magyar forradalomról. Tíz évvel ezelőtt, az ötvenedik évfordulót egymagában csaknem hatvan (!) tudományos tanácskozás fémjelezte. A negyvenedik évforduló nagy nemzetközi konferenciájának 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia díszterme adott otthont. Akkor az érdeklődés arra összpontosult, mi volt a magyar forradalom helye a hidegháború nemzetközi történetében. A harmincadikon, 1986-ban Budapesten, Eörsi István író lakásán az akkori ellenzék aktivistái beszélgettek ötvenhatos résztvevőkkel, történészekkel és társadalomtudósokkal – még késő-kádárkori féllegalitásban. A huszadik évfordulón, 1976-ban Párizsban a magyar és lengyel 1956 összehasonlítása állt a középpontban.

A magyar forradalomról szóló *első* tudományos konferenciát a kerek évforduló kényszerétől mentesen, csupán három évvel 1956 után rendezték, Brüsszelben. A tanácskozást összehívó Nagy Imre Intézet azt kérdezte a résztvevőktől: *mit adott a magyar forradalom a szocializmusnak?* Heltai György, az Intézet igazgatója nyitó előadásában úgy látta, hogy a forradalom résztvevői „a szocializmusban ... nemcsak új gazdasági rendszert, hanem a szabadságjogok megvalósításának lehetőségét látták. ... A magyar forradalom nagy kísérlete éppen az volt, hogy szocialista intézményekre építve próbálta biztosítani a szabadságjogok kiteljesülését.” Éppen ezért Heltai szerint 1956 szocialista forradalom volt, „a szó legtisztább értelmében.”² Manes Sperber író, az Osztrák-Magyar Monarchia szülöttje 1956-ot az eldologiasodás hegeli-marxi fogalmával hozta összefüggésbe. „A marxista szocializmus – fejtegette Sperber a fiatal Marxra hivatkozva – azt hirdette, hogy az elidegenülés megszűnte után elkerülhetetlenül bekövetkezik a forradalom és véglegesen kialakul egy társadalmi rend, amely összeférhetetlen az eldologiasodással.” Sztálin és rendszere azonban „fokozatosan kiküszöbölte azokat az eszközöket, amelyekkel az egyén a végletes elidegenülés ellen védekezik.” 1956, amelyet Sperber „valódi, vagyis felszabadító forradalomként definiált” „megmutatta, hogy az elidegenülés sohasem lehet teljes, hogy nem képes szétrombolni a személyiséget.”³ „Az 1956-os magyar forradalom ... visszajára fordította az ortodoxia és revizionizmus viszonyát a marxizmuson belül – mondotta Pierre Fougeryrollas francia filozófus – mintha a revizionizmus lenne a világoosság és az ortodoxia zuhant volna a hományba. ... már nem csupán a sztálinizmus pere folyik, hanem a leninizmusé is.” Sohasem volt még ilyen nagy, tragikus, de egyben termékeny botrány, folytatta Fougeryrollas, mert „a magyar forradalom megmutatta, hogy egy kapitalizmus utáni társadalom lehet más is, mint szocialista társadalom. Megmutatta, hogy a hírhedt egyszerűsítő alternatíva: kapitalizmus vagy szocializmus, tarthatatlan. Megmutatta, hogy a kapitalizmuson túl nem szükségszerűen egy szocialista jövő int, nem is Marx sémáinak megvalósulása. – A magyar forradalom megmutatta, hogy a jövő nagyon is könnyen lehet a technokrata réteg társadalmi uralma és a bürokratikus gépezet politikai uralma.” Kérdés tehát, fejezte be, hogy mi is egyáltalán a szocializmus: egy – akkor még – távoli ígéret földje, vagy csak „szabályozó eszme, erkölcsi

---

¹ A 2016. szeptember 8-án Egerben az Eszterházy Károly Egyetem és az 1956-os Intézet Alapítvány által rendezett *1956 és a szocializmus – válság és újragondolás* című konferencia bevezető előadása.

² Kozák Gyula (szerk.): *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából*. Bp. 1992, Századvég – 1956-os Intézet, 120.

³ Uo. 122.

eszmény, amely megvilágít, vezet bennünket” anélkül, hogy az emberek valaha is szocialista társadalomban élhetnének.⁴

A Brüsszelben vitázók mindannyian az ötvenes évek végi európai baloldalon helyezték el magukat, s alighanem egy sem volt közülük, aki valamilyen szocializmust ne tartott volna fontosnak (ha nem egyenesen politikai-emberi identitása alapjának). Azonban már ezekből az idézetekből is kiderül, hogy különféle szocializmus-fogalmakkal operáltak. Abban, hogy a magyar forradalomnak volt köze a szocializmushoz, egyetértettek.

Ahhoz, hogy 1956 és a szocializmus összefüggéseit felefejsük, először meg kell kísérelni rendet tenni a szocializmus 1956-os és utólagos jelentései között. Ezt követően fel kellene mérni, hogy a magyar események résztvevői mit gondoltak a szocializmusról. A harmadik rész azokkal a gondolatokkal foglalkozik, amelyek megpróbálták 1956 fényében értelmezni a szocializmust – szelíd szavú filozófusok éppúgy, mint egy uralmi rendszer *katonái*, döntéshozói. Végül pedig zárásképpen fel kell tenni a kérdést: eltűnhet-e, netán már eltűnt-e 1956 emlékezetéből a szocializmus.

1. A szocializmus jelentései 1956-ban

A szocializmus fogalma ma leginkább az 1917-től 1991-ig létezett szovjet típusú rendszer (a szocializmusnak a Szovjetunióban és változó kiterjedésű birodalmának részeiben megvalósult formája) lezárt történetéhez kapcsolódik. A szocializmus ebben az értelmében analitikus kategória különféle, versengő elnevezésekkel (bolsevik rendszer, kommunista rendszer, a totalitárius rendszerek szovjet/kommunista típusa, államszocialista rendszer stb.). A kategória és használata éppen az 1950-es években öltött viszonylag szilárd formákat. Azóta is használatos, pozitív tudományos leírásban éppúgy, mint szélsőségesen normatív szövegekben. A szovjet típusú rendszer leírása, értelmezése ma különféle paradigmákba rendeződött (totalitárius, revizionista, modernizációs, birodalmi-civilizációs stb.). Az 1990-es évek elején (a történet végén) Kornai János nagy rendszerleírása még magától értetődően használta címében a *szocialista* jelzőt.⁵

Bár a rendszert leíró kategória 1956-ban is létezett tőlünk nyugatra, a kérdés most az, mit jelentett 1956 *aktorai és általában kortársai* számára a szocializmus. Megértő elemzés csak az egykorú jelentésekből indulhat ki. Közülük javaslatom szerint hármát vehetünk figyelembe.

Első jelentésében a szocializmus az akkori szovjet típusú rendszer gazdasági, társadalmi, politikai gyakorlatának tapasztalatára utalt. Az ötvenes évek Magyarországnak mindennapi életét a szocializmus praxisa határozta meg. Keretrendszer volt, amelyben a társadalom élte az életét. Nehezen, korlátozva, de élt. Ezt a jelentést erősítette, hogy gyakorlatilag „szocializmus” volt a megvalósult szovjet típusú rendszer önmeghatározása. Annak protagonistái az akkori valóságról, illetve saját perspektívájukról mint szocializmusról beszéltek, amelyet szembeállítottak a kor kapitalizmusával, elhelyezték azt az emberiség történetében. E projekciós folyamatban a szocializmus számára foglalták le a transzhisztorikus haladás fogalmát. A szocializmus e fogalmának tulajdonították a lényegében egyetlen és kizárólagos történetileg lehetséges jövőt. Azt hirdették, hogy – szemben az említett gyakorlat tapasztalataival – ebben a rendszerben az emberek alapvetően könnyen és vidáman élnek, az élet szebb és boldogabb, mint valaha, de biztosan szebb és boldogabb, mint a kapitalizmusban élőké.

Másodszor szocializmus volt az ötvenes évek közepi a szovjet rendszer uralkodó politikai ideológiája. Ebben a gondolati szerkezetben a szocializmus egyaránt volt jelen- és jövőkép. Azt az átmeneti politikai és társadalmi-gazdasági berendezkedést jelentette, amely a Marx

---

⁴ Uo. 126-128.

⁵ Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Bp., 1993, Heti Világgazdaság Kiadói Rt. (A könyv angol kiadása csak egy évvel korábban jelent meg.)

által leírt kapitalizmus után, a kapitalizmus és az általa inkább csak jelzett kommunizmus közötti bizonytalan időtartamban valósul meg. Politikai formáit az ideológia jórészt Lenin és Sztálin Szovjet-Oroszország esetéből levont következtetéseiből származtatta le, emelte általános érvényre. Pedig Lenin eredetileg és elsősorban még *csak* Oroszországról gondolkozott, Marx pedig, bár feltételezett egy átmenetet a két nagy társadalmi formáció között, de annak részletes, pláne programszerű leírását nem végezte el. Az ideológia tehát jobbjára a sztálini derivátumokból állt.

Végül, harmadszor a szocializmus még az ötvenes években is megőrzött valamennyi kapcsolatot Marx kritikai elméletével, továbbá mindazzal, amire ez az elmélet alapozott, s ami ebből következett: egy 19. századi világtörténelmi emancipációs vízióval. Elgondolható volt így is... 1956 átélői számára a szocializmus tehát legalább három dolgot jelenthetett: a szovjet típusú rendszer gyakorlatát és megnevezését, egy zárt, rigid önképet, egy valamennyivel nyitottabb (de kanonizált) ideológiai fogalmat és egyfajta történetfilozófiai perspektívát.

Itt visszautalok a bevezetőben felvillantott 1959-es diskurzusra. Túl a szovjet zóna határán a szocializmusnak ugyancsak többféle jelentést tulajdonítottak. Élettapasztalataik szocializmusról azoknak sem voltak, akik életük jelentős részét magukat szocialistaként vagy kommunistaként meghatározó emberek körében éltek le. A Nyugat baloldala nem utasította el egyértelműen a szovjet rendszer = szocializmus meghatározást. De már születőben volt az új kritikai elmélet, amely a szocializmus politikai uralmi rendjét, társadalmi és gazdasági berendezkedését vizsgálta – úgy, hogy sem a gyakorlatot, sem az ideológiát nem utasította el egészében, a történelemfilozófiai perspektíva fogalmat pedig egyáltalán nem. A *revizionizmus* felemelkedésének éveit ezek, a Trockij, Gyilas, Lukács, Nagy Imre és mások fémjelzte reformkommunizmusa, amely a gyakorlatot illetően antisztalinista, antibürokratikus, és kitagadja a szocializmusból a szovjet imperializmust.

2. Szocializmusok és a magyar társadalom – 1956-ban

Ha elfogadjuk kiindulópontnak a fenti fogalomrendszert, akkor első megközelítésben azt mondhatjuk: a magyar társadalom nyilván elutasította a szovjet rendszer praxisát, hiszen változtatni akart, majd fellázadt volna ellene. Elutasította, vagy legfeljebb közömbösen viszonyult az öndefinícióhoz. Kritikusan szemlélte az ideológiát, kanonizált elemeit kiváltképp. Ha egyáltalán foglalkozott vele, tegyük azért hozzá óvatosan... A perspektíva fogalommal 1956-revolúciója – mivel nem volt sem transzshistoriai ambíciója, sem univerzális programja, átfogóan nemigen foglalkozott.

A részleteket illetően javaslatom szerint érdemes különválasztani az 1956-os események két szakaszát. Az első voltaképpen a közvetlen előzmények, amelyek mintegy 24 órába sűrűsödnek, 1956 október 23-án késő estig. Eddig tartott a magyar forradalom spontán, eredeti cselekvéssorozata. Tömeges, de békés politikai részvétellel, közös gondolkodással és vitával kezdődött. Ennek során a szovjet típusú rendszer alapvetően radikális reformok útján történő, s csak részben forradalmi jellegű megváltoztatását célzó követelések fogalmazódtak meg. Érvényesítésüket a résztvevők élcsapata, a budapesti diákság *politikai* úton, a nyomásgyakorlás békés eszközével, tüntetéssel képzelte el. A későbbi történeteket az határozta meg, hogy a döntéshozók hogyan reagálnak a tüntetésre: tárgyalásokkal vagy elutasítással, politikai vagy más eszközökkel. Ekkor a magyar forradalom a reaktív pályára került, s azon is maradt a forradalom második szakaszában, akármeddig is számítjuk azt.

Az első, eredeti-aktív szakasz vet fényt arra, amit a magyar társadalom a fent jelzett radikális, de nem erőszakos módon *elérhetőnek tartott*. Ennek foglalatát a műegyetemi 16 pont. Ez a program eklektikus. Domináns tartalmát a reformkommunista-ellenzéki aktuálpolitika és a nemzeti függetlenség gyakorlati és szimbolikus követelése képezik. Előbbihez tartoznak a kommunista reformer értelmiség politikai programjából átvett pontok (Nagy Imre kormányfői kinevezése, az MDP kongresszusának összehívása és új Központi Vezetőség választása, a

rákosista vezetők *leváltása*, a gazdasági élet átszervezése, a tervgazdaság felülvizsgálata). Utóbbihoz a szovjet csapatok kivonása, a külkapcsolatok egyenjogúsága, a nemzeti ünnepek, szimbólumok rehabilitációja (címer, katonai egyenruha), a Sztálin-szobor eltávolítása és a helyén 1848-as emlékmű állítása, az uránérc szabad értékesítése a világpiacon, a hadifoglyok hazaszállítása, de még a lengyelekkel való szolidaritás kinyilvánítása is. A pontok szerkezetéből világos, hogy fogalmazóik a függetlenségi programot is az adott helyzetben lehetséges radikális reformer stratégiával képzelték el. Emellett megjelentek a liberális demokrácia politikai szerkezetére vonatkozó követelések (többpártrendszer, szabad választások, polgári szabadságjogok, Rákosi és Farkas bíróság elé állítása, a káderanyag nyilvánosságra hozatala és megsemmisítése). A szociáldemokrácia jellegzetes követeléseivel viszonylag gazdagon reprezentáltak (a normarendszer felülvizsgálata, béremelés, létminimum garantálása, sztrájkjog biztosítása), a magyar agrárdemokráciáé viszont éppen csak felbukkant a szövegben (egyéni parasztok állami támogatása). A legerősebb korreláció azonban a lista élére került követelés (a szovjet csapatok kivonása) és a liberális demokrácia érvényesítése között állt fent. A kommunista reformer, szociáldemokrata és agrárdemokrata követelések – talán a sztrájk jogának kivételével – akár a szovjet megszállás fennmaradása esetén is elgondolhatók voltak.

1956 eredeti programja a politikai uralom rendszerének radikális megváltoztatásán túl nem sokat foglalkozott a szocializmussal – egyik értelmében sem. 1956-nak nem volt valódi új gazdasági programja. Még a viszonylag hosszabban formálódó revizionista-reformkommunista program is távol állott a koherenciától. Nagy Imre kormányának 1953–1954-ben bevezetett korrekcióira épült, amelyek nem jártak meggyőző sikerrel, azokon tehát túl kellett (volna) lépni. Donáth Ferenc, Nagy gazdasági szempontból talán legfelkészültebb politikai elvbarátja egy nappal október 23-a előtt egy előadásában azt fejtegette, hogy a megfelelő gazdaságpolitika kulcskérdése a „dolgozók” bevonása az elvek és a követendő célok kialakításába. Valamiféle valódi társadalmi tervezés tehát.⁶ Kornai János, aki október 23-án délután (!) kapott megbízást, hogy állítsa össze egy lehetséges Nagy Imre-reformkormány gazdaságpolitikájának téziseit, öt évtizeddel később azt írta egyébként elvesztett dolgozatáról: „Az a tervzet, amelyet papírra vettem, az 1953-as »új szakasz« nyílegyenes folytatását jelentette, az akkori konkrét gazdasági helyzet figyelembevételével. Amiben túlmént azon, az a »piaci szocializmus« és az »üzemi demokrácia« beépítése a programba.”⁷ A tervutasítások megszüntetése és a piaci elemek bevonása egyfelől, az életszínvonal prioritása másfelől kizárta volna azt a voluntarizmust, amely a sztálinista gazdaságpolitikát jellemezte. Mindez inkább szándékokban volt jelen, mint kidolgozott programokban.

Nagy Imre forradalom előtti vitairatai, az *Irodalmi Újság vitái*, a reformer kommunisták javaslatai nem szóltak a munkás öngazgatásról. Az 1956. október 23-i követelések sem tartalmazták ezt egyértelműen (a 14 pontos változata például igen, a 16 pontos nem). A reaktív szakaszban ez a követelés általánossá vált, de akkor már egy spontán kibontakozó mozgalomra, gyakorlatra utalt. Ennek során a munkástanácsok a gyári kommunista pártszervezetek tevékenységének negatív tapasztalataitól vezetve kitiltották a pártot az üzemből – az összes pártot; sőt, nem egy általában lépett fel a „pártoskodás” ellen. A munkástanácsok választását üdvözlő, azt lelkesen támogató MDP KV valamiféle valódi szakszervezetet, munkás-érdekképviseletet látott a tanácsokban – és ez nem állt távol a munkástanácsi vezetők elképzeléseitől sem.

Ezen az intención valójában mindössze egy, igaz, nagyon jellegzetes (és azóta is vitatott eredetű) egykorú dokumentum ment túl, az úgynevezett munkástanácsok parlamentje

⁶ Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Vál. Valuch Tibor. Bp., 1992, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég Kiadó, 81-95.

⁷ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Bp., 2005, Osiris, 113.

(valójában két tucat budapesti nagyüzem tanácsainak) október 31-i határozata.⁸ Ennek első pontja mindössze annyit állított: „Az üzem a munkásoké.” A további pontok egyértelművé tették, hogy nem az állami tulajdonossal és menedzsmenttel szembeni érdekkonfliktust foglalták ebbe a tőmondatba, hanem magának a tulajdonnak az új értelmezéséről volt szó – valódi kollektív (csoport-) tulajdonról. A közvetlenül választott tanács ugyanis a tulajdonos munkások megbízottjaként pályázat alapján választotta volna az üzem igazgatóját, aki így a tulajdonosok (és nem az állam) alkalmazottja. A tanács döntött volna minden alapvető termelési stratégiai kérdésben, a vállalati tervektől a beralapon és a külföldi szállítási szerződések megkötésén át a hitelügyletekig. A munkástanács általános munkáltató, ő hagyja jóvá a mérlegeket, dönt a nyereség felhasználásáról és „saját kezébe veszi a vállalat szociális ügyeinek intézését”. A vállalatvezetés a munkástanács határozatainak végrehajtója és beszámolási kötelezettséggel tartozik neki. Ez a radikális javaslat sem tartalmazta a piacgazdaság célkitűzését. Ha azonban nincs mindenható (állami) koordinátor, az autonómiák együttélését és kooperációját nehéz lett volna másképp elképzelni, mint versenyben. Erre utalt a terv egyetlen ellentmondása. A munkástanácsok *fogadták volna el* a gyár tervét is – hogy azonban ezt alkalmazottaik, vagyis a menedzsment készíti, vagy felülről (az állami tervhivatalból, minisztériumból) érkezik, az tisztázatlan maradt. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy forradalmi program legradikálisabb változata – legalábbis részben – nemcsak az állami tulajdont, hanem az állam gazdaságirányító szerepét is fenntartotta volna, illetve azt valódi társadalmi tulajdonnal váltotta volna fel (a munkástanácsok által képviselt dolgozói kollektíva tulajdonjoga alapján). Ez utóbbit azonban még elméleti síkon is nagyon kevésbé dolgozták ki. A tulajdonos munkások egyben saját alkalmazottaik lettek volna, de a közvetlen/önigazgató demokratikus közösség tagjaként; emellett egy az általuk megbízott vezetéssel kirobbant konfliktusban szakszervezeti tagokként is felléphetek volna – hogyan is lehetséges ez...?

1956. október 23-án a műegyetemi pontokban nem volt szó kapitalizmusról, tiszta piaci koordinációról, a tulajdonviszonyok átalakításáról, privatizációról és reprivatizációról. Utóbbi két fogalom amúgy akkor még ismeretlen volt. Nagy Imre Snagovban, 1956/57 telén mégis azt írta: az „*események túlhaladtak az ellenzék platformján*”, de “[A] követelések, amelyek a forradalmi felkelés, a nemzeti szabadságharc progresszív tartalmát képezték és szorosan összeforrtak a szocialista vívmányok védelmével és a szocialista demokratizmus kiterjesztésének követelésével, mélyen bent gyökereztek a legszélesebb néptömegekben, a nemzet minden rétegében hosszú esztendő óta.”⁹ Ezek a megjegyzések valószínűleg a reaktív szakasz tapasztalataira utaltak. Ekkor a legtöbb politikai programnyilatkozat valóban egyértelműen leszögezte, hogy az 1949-re kialakult tulajdonviszonyokat (a földreform, valamint a gyáripár, nagykereskedelem, bankrendszer államosítása nyomán kialakult helyzetet) nem szabad megváltoztatni. Vagy ha mégis, akkor csak úgy, ahogyan Bibó István javasolta híres novemberi tervezetében: „*A történet gazdasági és erkölcsi igazságtalanságok, jogfosztások és tulajdonelkobzások jóvátétele semmilyen vonatkozásban sem történik az azelőtti helyzet (status quo) visszaállítása alapján; minden jóvátétel a kizsákmányolt helyzetek tilalma elvének szem előtt tartásával, nem az elvesztett tulajdoni vagy gazdasági hatalmi helyzet mértékéig, hanem csupán a feldúlt otthon, megsemmisített egzisztencia, személyes munka elvesztett eredménye mértékéig történik.*”¹⁰ A magyar forradalom elutasította a szovjet

⁸ In Kemény István – Bill Lomax: *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. Párizs, 1986, Magyar Füzetek kiadása, 42-43. A kiadás „keltezetlen röplapon” alapul; a valójában 1956. október 31-re datált határozat több változatban is felbukkant – annak idején, az 1980-es évek elején Budapest Főváros Levéltára rendezetlen 1956-os röplapgyűjteményében egy biztosan 1956. november 12-e utáni, az írószövetség felhívását tartalmazó röplapra nyomtatott változatot láttam...

⁹ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957*. Szerk. Vida István. Bp., 2006, Gondolat–Nagy Imre Alapítvány, 123.

¹⁰ Bibó István *Összegyűjtött munkái 3. k. S. a. r.* Kemény István és Sárközy Mátyás. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 884.

szocializmus gyakorlatát. Az ideológia egyes javaslatait (kizsákmányolás tilalma, államgazdaság, tervezés, öngazgatás) azonban hajlamos volt elfogadni a képviseleti demokrácián alapuló politikai rendszer garanciái mellett. Nyitott, kidolgozatlan, megvitatatlan harmadik utas programtörvények, nem is vízió, hanem irány egy spontán kialakult forradalmi gyakorlatra – mi is lehetett volna más?

3. 1956 hatása a szocializmusra

1956 magyar és kelet-európai népmozgalmi együtt hatottak a szovjet berendezkedés gyakorlatára. Ez változás azonban nem 1956-ban kezdődött, hanem már részben a második világháború végén, döntően pedig Sztálin halálakor. A közvetlen, nyers kényszerítés, mint társadalomszervezési technika, visszaszorult. Csökkent az ideológia szerepe, a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az addig gyorsan és kiszámíthatatlanul változó rendszer stabilizálódott, a bürokratikus normalizálódás fázisába került. Az utópisztikus célok (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) helyébe a *modernizáció* aktuális feladatai kerültek. A hatalom megszerzését követően a káderelit annak megtartására kívánt berendezkedni. 1956 tudatosította azt a felismerést, hogy a szovjet rendszernek a fogyasztás és az életszínvonal emelése lehetőséget nyújt a belső válságok elkerülésére.

1956 számottevően rongálta a Szovjetunió (és a szocializmus praxisa) presztízsét. Liberális, konzervatív, sőt szocialista kritikusok joggal mutattak rá: a Szovjetunió semmibe vette a magyar nép akaratát, imperialista agresszorként lépett fel. Csökkent a nyugati kommunista mozgalmak támogatottsága, a kommunista és társutas értelmiségben belül vita indult: vajon összeegyeztethető-e a marxista szocializmus koncepciója a szovjet gyakorlattal. A magyar forradalom tanulsága azonban csak egy fontos, kezdeti állomás ezen az úton. 1968-ban a csehszlovák kommunisták reformprogramja, a baloldali diákmozgalmak Nyugat-Európában és Amerikában arról tanúskodtak: az elbürokratizálódott, imperialista Szovjetunió kritikája nagyon is jól összeférhet tovább élő marxista alapú víziókkal. A magyar forradalom egyes jelenségeit, például munkástanácsokat, vagy a reformkommunista és –szocialista értelmiségiek fellépését, de akár a kommunista reformer Nagy Imrét e remények tükrében is lehetett értelmezni.

Történelmi eseménynek a német fogalomtörténet legnagyobb mestere, Reinhart Koselleck nyomán az elemi események olyan sorozatát (szekvenciáját) nevezik, amelyet egyrészt már a kortársak (majd a későbbi elbeszélők is) kellően jelentősnek tartanak, és amely kiváltotta a struktúrák döntő, tartós átalakulását. Ez a megállapítás hosszabb ideig formálódik. Egyáltalán nem biztos, hogy az utókor ítélete egybeesik a kortársak véleményével.¹¹ 1989 után az 1956-os magyar forradalom történelmi jelentőségét az új történetírás abban látta, hogy megrendítette szovjet birodalmat, érvénytelenné vált a szovjet szocializmus politikai és filozófiai dogmája, és modellt adott annak a forradalmi népmegmozdulásra, amely véget vet a totalitarizmusnak. Ez jellegzetesen teleologikus magyarázat: 1956-ból egyenes út vezetett 1989-91-hez. A magyar forradalom e hosszú, strukturaváltó folyamat nyitánya.

Mások szerint viszont – és magam is így gondolom – 1956 *nem változtatta meg alapvetően* a szovjet típusú rendszer *strukturáit*. A rendszer poszttotalitárius vagy autoriter szakaszáról szóló elméletek szerint a totalitárius intézmények és potenciálok változatlanok maradtak. A működtetés praxisa, stílusa más lett. 1989 nagy változásait nem lehet egyszerűen *levezetni* az ötvenes évek közepi eseményből. 1956 azonban, ha a struktúrákat *tartósan* nem is, de a struktúrák *tapasztalatát* megváltoztatta. Megváltoztatta a mentális keretet, a diktatúrát, mint lélektani állapotot. Ez az életvitel egyéni és közösségi stratégiáiban nyilvánult meg. Egyik alapvető tényezője, hogy a társadalom a rendszert tartósnak vagy időlegesnek gondolja.

---

¹¹ Lásd Gyáni Gábor: *A történelem, mint emlék(mű)*. Bp, 2016, Kalligram, 50-82.

Ebben 1956 Magyarországon változást hozott: a kudarc arra a felismerésre vezetett, hogy együtt kell élni a szovjet típusú rendszer valamelyik változatával és a szovjet birodalommal. Erre a következtetésre jutottak azok is, akik a legelkötelezettebb kritikával illették a szovjet gyakorlatot – a szocialista ideológia megtisztításának hívei, a kelet-európai reformmarxisták és más baloldaliak. A federalista, igazi köztársasági hagyomány 1956-os reinkarnációját, közvetlen demokratikus uralomgyakorlását kiemelő Hannah Arendt és az igazi munkásforradalmat ünneplő Cornelius Castoriadis egyaránt a munkás- és más tanácsmozgalomban látta a magyar forradalom lényegét.¹² Ugyanakkor ennek a bírálóknak sokáig egy megreformált szocializmus, vagyis a szovjet típusú rendszer reformja maradt a politikai perspektívája. A hatalmi úrból felszínre tört, a nyomor és elnyomás kiváltotta népharag – így jellemezte még az 1970-es évek elején Bence György és Kis János a magyar (és lengyel) 1956-ot. „Az uralkodó osztálynak a politikai elit alatti csoportjai beleolvadtak a „népbe”: a gazdasági reform eszméje még nem volt eléggé tagolt ahhoz, hogy a maguk érdekeinek megfelelő, átfogó alternatívát tudtak volna kínálni a társadalomnak. – A válság kibontakozását megtörte a magyarországi katonai beavatkozás, és nem sokkal ezután a reform eszméjének fejlődése is elakadt.”¹³ „Olyan emberekről van szó, akik a 68-at megelőző reformok éveiben, majd pedig 1968-ban szerezték az alapvető, indító, meghatározó politikai tapasztalataikat, akiknek a számára a döntő esemény, ami a rendszerrel szembe fordította őket, 1968. augusztus 21-e volt” – mondta Kis egy kétezres évek elején tartott előadásában.¹⁴ 1968 után az egykori reformmarxisták liberális, radikális emberjogi fordulata ezt gyökeresen átértelmezte – 1956 adta a kádári Magyarország közállapotainak bírálóhoz az alapvetést. A reform elképzelése a következő társadalomkritikai leírás eredményeképpen mind távolabbinak, végül elképzelhetetlennek tűnt. 1956 relevanciája a szocializmussal kapcsolatban mind kevésbé volt világos. Fehér Ferenc és Heller Ágnes könyve 1956-ról a nyolcvanas évek elején nagyon világosan ábrázolja ezt a küzdelmet a „forradalom üzenetével.” Arendt 1956-ba vizionált „új köztársaságát”, amit a szerzők egyetértőleg az *új, radikális testületi politizálás embrionális formájának* neveztek, már szkeptikusan szemlélték és – a magyar és térségi történeti hagyományokra hivatkozva – bírálták. 1956 „legnagyobb történeti értéke – írták – a szocializmus létező elméletének megkérdőjelezése volt, s az, hogy legalábbis javaslatot tett egy alternatív szocializmusra.”¹⁵ Ami témánk szempontjából azonban fontos, az immár liberális demokráciáért és piacgazdaságért küzdő ellenzék immár 1956-ra hivatkozó politikai programjából sem tűnt el egyértelműen a szocializmus. „[N]em hiszem, hogy sokan volnának közöttünk, akik ne azonosulnának a szocialista hagyomány valamelyik részével” – írta Kis János 1982 tavaszán az ellenzék politikai programját kezdeményező esszéjében.¹⁶

4. Eltűnt-e, eltűnhet-e 1956 emlékezetéből a szocializmus?

Azzal, hogy a hat éve uralomra jutott nacionalista-konzervatív politika igyekszik eljelentékteleníteni 1956 szocialista vonásait, nem is szeretnék foglalkozni. Eltűnni ugyanis

---

¹² Lásd Hannah Arendt: *A forradalom*. Bp., 1991, Európa, 285-368., illetve Cornelius Castoriadis felszólalását az 1991. júniusában Budapesten tartott tudományos konferencián, in Békés Csaba (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában*. Bp., 1993, 1956-os Intézet, 65-67.

¹³ Marc Rakovski (Bence György – Kis János): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek kiadása, 72-73.

¹⁴ A konferenciát 2001. októberében rendezte az 1956-os Intézet az MTA Történettudományi Intézetével közösen *Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtized távlatából* címmel. Kis János előadása nem látott napvilágot, a leírat e részletét a szerző szíves hozzájárulásával idézem.

¹⁵ Ferenc Fehér – Ágnes Heller: *Hungary 1956 Revisited. The Message of a Revolution – A Quarter of a Century After*. London, 1983, Allen & Unwin, 115.

¹⁶ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*, 3. sz. 1982. máj., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/gondolatok-a-kozeljovorol>

máshogy, sokféleképpen lehetséges – inkább erre hozok fel két példát. A nemzetközi historiográfiában a kilencvenes évektől a világpolitikai kontextus vált 1956 uralkodó elbeszélési tematikájává. Úgy is fogalmazhatnánk: a nemzetközi történetírásban *eltűnt* 1956-ból csaknem mindaz, *ami specifikusan magyar*, a világpolitika a magyar forradalom nemzetközi historiográfiájának uralkodó módjává változott. 1956 nemzetközi akadémiai történetírását jó két évtizeden át a *New Cold War History* uralta. Az irányzat a hidegháború története, elsősorban az amerikai-szovjet viszony minél szélesebb dokumentációs alapon történő, látszólag pozitívista leírására törekedett. Ezeket az új hidegháború-történet elsősorban a felső (és szakpolitikai) döntési mechanizmusok dokumentáris réseinek kitöltésére, valamint az informalitások világának feltárására használták. Mivel elsősorban az Egyesült Államokbeli egyetemek, kutatóközpontok és alapítványok ösztönözték, az új hidegháború-történet tematikáját meghatározta az amerikai külpolitika érdeklődésének iránya, illetve az a tény, hogy Amerika „megnyerte” a hidegháborút. 1956 is „besorolódott” a hidegháborús válságok, a szovjet-amerikai konfliktusok sorába. A szovjet típusú rendszer „belső története” jószerével érdektelenné vált.

1956 piacvezető történeti leírása 2016-ban Simon Hall *1956 – a World in Revolt* című, kiválóan megírt eseménytörténete. A magyar forradalom ebben a munkában egy turbulens év egyik nagy története a sok közül, az Alabama állambeli Montgomery-ben lezajlott buszbojkott, a Martin Luther King nevével fémjelzett polgárjogi mozgalmak, a délafrikai asszonyok híres tüntető menete, Castro második partraszállása, a ghanai függetlenség részleges kikiáltása és Nkrumah afrikai szocializmusa, az algériai polgárháború stb. mellett. Az 1956-os évről elmesélt nagy, közös, *global history* fő tartalma és a könyv koncepciója a következő: „1956-ban az egyszerű emberek világszerte felelemelték a szavukat, az utcákra és városi terekre tódultak, fegyvert ragadtak, kockára téve szabadságukat és életüket több szabadságért és egy igazságosabb világért. Hősies küzdelem volt ez a világ átalakításáért.”¹⁷ (A fül- és reklámszövegek szerint át is alakította...) Igen, a szocializmus eltűnhet, és a jelek szerint el is tűnik, vagy már eltűnt 1956 történeteiből.

A történeti leírásokból persze nem, hiszen analitikus történeti kategóriaként, a szocializmus 1956 tartalma marad. De – és az évforduló erre *is* emlékeztet – a szocializmus *ma* sem csupán analitikus történeti kategória. Egykorú harmadik, legtagabb jelentése, éppen nyitottsága miatt megőrizhette relevanciáját. A szocializmus emancipatorikus programja és szándéka – *valamilyen szocializmusé* – ma is elképzelhető a mai tőkeviszony kritikájaként. Egyenlősítő utópiák, programok örököseként, ma érvényes távoli perspektívaként is felfogható. 1956 egy magát szocializmusnak nevező, de valójában embertelen, elnyomó rendszerre mondott nemet. Résztevőinek egyidejűleg azonban azzal a kérdéssel is szembe kellett nézniük, hogy az egyén, a polgár szabadsága és a társadalmi igazságosság követelménye vajon elválasztható-e egymástól? A magyar forradalom résztvevői, úgy tűnik, erre is nemet mondtak. Ezt a kérdést a jelen és a jövő is felteheti. Ha válaszunk *nem*, akkor a szocializmus valamilyen értelemben vízió, program, feladat lehet – és erkölcsi parancs marad.

---

¹⁷ Simon Hall: *1956 – A World in Revolt*. London, 2016, Faber & Faber,